

Філософська думка Білорусі та України у дзеркалі історіографії

*Олена
Вдовина*

ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА КИЇВСЬКОЇ РУСІ ОЧИМА УКРАЇНСЬКИХ РАДЯНСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ¹

Останнім часом історики філософії все більше звертаються до недавнього минулого — радянського періоду, відчуваючи потребу осмислити значний проміжок часу, в якому було закладено й сформовано основи сучасної академічної філософії України. Однією з провідних тем історико-філософських досліджень, яка зародилася у пізньорадянський період і стала невід'ємною частиною канону історії філософії України як у радянський час, так і за доби незалежності, є тема філософської думки Київської Русі. У цій статті ми спробуємо з'ясувати, коли, чому і як саме відбулося становлення й розвиток студій з цієї теми, а отже наскільки такі студії можна вважати феноменом радянської доби.

До 1980-го року з цієї теми можна відзначити лише праці Володимира Дмитриченка, де тема Київської Русі знаходить більш-менш розгорнуте висвітлення [Дмитриченко, 1959; Дмитриченко, 1961], а також поодинокі статті. Ці праці можуть вважатися «першими ластівками», однак говорити

¹ Робота виконана за підтримки гранту Державного фонду фундаментальних досліджень України Ф 41.5/007 «Філософія в системі національної культури: порівняльний аналіз історико-філософських досліджень в Білорусі та Україні». Автор статті також висловлює подяку С. Йосипенку та О. Киричкові за цінні зауваження та поради, висловлені в процесі роботи над статтею.

про історико-філософські дослідження Київської Русі як про напрям досліджень, на нашу думку, можна тільки починаючи з 1980-х років. Період 1980—1990-го років є часом і систематичного становлення, і розвитку, і навіть розквіту студій з даної проблематики, коли з'являються більше 40 статей, понад 10 авторських та колективних монографій і тематичних збірників, які є переважно результатами всесоюзних конференцій і періодично публікуються в Києві, чимало дисертацій, присвячених давньоруській філософській думці.

Початок активних студій давньоруської філософської думки значною мірою обумовлений ідеологічним кліматом, у якому історія філософії України існувала в 1970—80-х роках, а конкретним поштовхом до них був широко святкований ювілей 1982 року — 1500-ліття Києва (типово радянська традиція «цифрової символіки» та наукових й інших трудових здобутків «до ювілею»). У передмові до знакової з цього погляду книги «Київська Русь: культура, традиції» (1982) Ярослав Ісаєвич наполягає на актуальності вивчення культури Київської Русі представниками усіх гуманітарних дисциплін радянської науки. Він наголошує, що давньоруська культурна спадщина стала основою для розвитку культури братніх східнослов'янських народів та зміцнення міжслов'янських культурних зв'язків, а в Україні у подальшому — основою самобутності української культури та боротьби за возз'єднання з Росією. Комплексність таких досліджень є, на думку історика, необхідною передумовою успішного вирішення значених проблем [Київська, 1982: с. 3]. Відповідно, ювілей Києва було використано як вдалий привід для актуалізації теми спільності культур трьох братніх народів (українського, російського та білоруського), а також теми міжслов'янської єдності (найчастіше із залученням болгарського народу). При цьому саме в міжслов'янській єдності та спільному східнослов'янському джерелі, яким була давньоруська культура, вбачали основу самобутності українського народу, що було достатньо важливим з огляду на протистояння різним «буржуазно-націоналістичним перекрученням» закордонних дослідників. Зокрема, покажемо є зауваження Михайла Бичварова та Вілена Горського у збірнику з не менш показовою назвою «Біля витоків спільності філософських культур російського, українського та болгарського народів» (1983): «Не менш важливим є дослідження між-національної взаємодії культур, зокрема в галузі філософії, в плані інтернаціонального виховання трудящих, викриття наукової неспроможності й глибокої реакційності сучасних буржуазно-націоналістичних та шовіністичних концепцій» [Бичваров, 1983: с. 3].

Попри ці, здебільшого зовнішні, чинники, були й внутрішньонаукові стимули, зокрема потреба переосмислення предмета історико-філософської науки, його розширення та «патріотизації», які стимулювали пошуки моменту зародження вітчизняної філософської думки, інколи починаючи

від фольклору та дохристиянських часів [Бычко, 1987; Голиченко, 1987; Чмыхов, 1987]. Потреба розширення предмета історії філософії України виникла задовго до 1982 року і була зумовлена як інституційними, так й ідеологічними чинниками. Показовою з такого погляду є чи не перша праця, де період Київської Русі посідає значне місце, — «Хрестоматія з історії суспільно-політичної та філософської думки народів СРСР епохи феодалізму» В. Дмитриченка. У вступі професор Київського університету зазначає, що відсутність робіт з історії філософії народів СРСР, по-перше, «на руку буржуазній історіографії», оскільки, згідно з їхніми антинауковими концепціями, філософська думка в східних та слов'янських країнах не розвивалася, і, по-друге, на філософських факультетах замість курсу історії російської філософії був введений курс історії філософії народів СРСР, тому виникає потреба заповнити відповідну прогалину [Дмитриченко, 1959: с. 3—4]. Через 28 років В. Горський у передмові до збірника «Людина та історія в середньовічній філософській думці російського, українського та білоруського народів» (1987) вже у новому контексті констатує, що звернення до філософських ідей, які розроблялися в духовній культурі нашого народу на ранніх етапах, дозволило істотно розширити поле вивчення історії вітчизняної філософії та відтворити цілісну картину розвитку філософської думки народів СРСР [Горський, 1987: с. 3].

Важливою методологічною особливістю досліджень філософії доби Київської Русі порівняно з історико-філософськими дослідженнями інших періодів був їх комплексний характер, що обумовлювався, по-перше, самим предметом, синкретичним характером давньоруської філософської думки, по-друге, великими напрацюваннями істориків, які до того часу зробили чимало для вивчення киеворуської спадщини, і, по-третє, загальносвітовою тенденцією до переосмислення ролі культури та взаємозв'язків філософії і культури (скажімо, темою XVII Всесвітнього філософського конгресу в серпні 1983 р. у Монреалі (Канада) була проблема «Філософія та культура»). У галузі історії філософії відкриття нового предмета — філософської думки Київської Русі супроводжувалося методологічною перебудовою, яка була обумовлена не лише специфікою киеворуської філософської думки, а й усією логікою розвитку історії філософії України радянського періоду. Саме з цієї причини поняття «філософська культура», яке розроблялося В. Горським передусім з огляду на специфіку функціонування філософських ідей в Київській Русі, починає застосовуватися і до інших періодів.

З огляду на важливість вивчення філософської думки Київської Русі як моменту зародження вітчизняної філософської традиції, однією із засадничих проблем у працях, присвячених давньоруській філософській думці, стала роль античної спадщини у її становленні та розвитку. Відомо, що у Київській Русі було подвійне, суперечливе ставлення до «еллінської

мудрості», проте радянські дослідники підкреслюють зваженість підходу давньоруських книжників в оцінці античної традиції. Скажімо, Марія Кашуба, розглядаючи традиції Шестоднева Йоана екзарха Болгарського в Києво-Могилянській академії, зауважує, що Шестоднев започаткував плідну теоретичну тенденцію ставлення до античної спадщини, яка не відкидалася тільки тому, що не християнська, а засвоювалася, наближаючи болгарську та давньоруську думку до усвідомлення «цінності пізнання та неперервності у сприйнятті й поглибленні людського знання» [Кашуба, 1983: с. 127—128]. При цьому історики філософії здебільшого наголошують обізнаність вітчизняних книжників із античними творами й окремими мислителями, інколи навіть перебільшуючи міру цієї обізнаності. Наприклад, Мирослав Рогович наполягає, що в «Посланні митрополита Климента Смолятича Фомі, пресвітеру Смоленському» «автор (...) вільно використовує аргументи з творів Гомера, Аристотеля, Платона та інших світських, переважно античних авторів», крім того, «...в питанні співвідношення розуму й відчуттів автор “Шестоднева” стоїть, як не дивно, набагато ближче до автентичного, неспотвореного “інтерпретаторами” вчення античного мислителя (Аристотеля. — *О. В.*), ніж, наприклад, більшість викладачів філософії Києво-Могилянської академії XVII—XVIII ст., як і професорів філософії університетів і академій Західної Європи того ж періоду» [Рогович, 1982: с. 60—65]. Варто зазначити, що хоча з ідеологічних міркувань дослідники змушені були наголошувати відмінність вітчизняної філософії від західноєвропейської, її особливий підхід до вирішення основних філософських проблем, деякі з них зуміли провести цікавий порівняльно-типологічний аналіз давньоруського та давньогрецького матеріалу, що дав змогу не стільки протиставляти, скільки знаходити спільність загальноєвропейських тенденцій у розвитку філософської думки [Голиченко, 1987; Кашуба, 1983; Малахов, 1987].

Ще однією ключовою проблемою історико-філософських досліджень Київської Русі були способи інтерпретації релігійних ідей, релігійних текстів і пошук способів їх залучення до історико-філософського дослідження. Зважаючи на середньовічний, синкретичний характер філософської думки Давньої Русі, уникнути звернення до релігійних текстів було неможливо, тому деякі науковці в межах загального ідеологічного несприйняття і критики релігії «виправдовували» залучення відповідних текстів як основи тогочасного світогляду й культури, а також підкреслювали більш прогресивний характер феодального ладу й відповідної йому християнської ідеології порівняно із попередніми формами суспільного устрою та язичництвом, інші вдавалися до виявлення за релігійною формою світського змісту тощо. Для прикладу, Надія Пікулик обґрунтовує «...завдання чуйного виявлення за релігійною формою світського змісту», оскільки в період Київської Русі, на її думку, громадське життя ще не повністю

контролювалося церквою [Пікулик, 1982: с. 70—71]. Ада Бичко робить висновки про релігійні особливості слов'ян на основі їхніх світоглядно-культурних рис: «Подальший розвиток землеробства, застосування тяглової сили, виникнення ремесла, обробка металів, скотарство призводять до того, що людина починає відігравати провідну роль. З'являється “великий єдиний бог”, який замінив “Велику Матір”» [Бычко, 1983: с. 22]. Ярослава Стратій підкреслює прогресивну роль християнства і для суспільного устрою, і для вітчизняної духовної культури, зокрема «...введення християнства сприяло зміцненню історично прогресивного феодального суспільного ладу, збагатило духовну культуру Київської Русі ідейною спадщиною античності й Близького Сходу, знайомством з культурними традиціями Візантії й Болгарії» [Стратій, 1983: с. 87—88].

В. Горський йде у цьому питанні ще далі і розглядає подібні інтерпретації як методологічну вимогу: наголошуючи такі переваги християнства, як більш розвинений тип світогляду порівняно з язичництвом, зосередженість на людині та її духовному житті на відміну від сконцентрованості на речах більш примітивного світогляду попереднього періоду, а також глибоке розуміння проблем свободи волі людини, совісті, простору й часу тощо, він підкреслює важливість вивчення християнської літератури з урахуванням специфіки завдань історико-філософського аналізу, адже «важливо не *де*, а *що* шукає дослідник» [Горський, 1984: с.81]. Це робило можливим навіть порівняння давньоруських текстів із творами Отців Церкви в межах порівняльно-типологічного підходу, що, знову-таки, дало змогу бачити загальноєвропейські тенденції у розвитку вітчизняної філософської традиції [Горський, 1987]. Оригінальним способом «зняття» незручностей залучення релігійних текстів та ідей була також їх інтерпретація в дусі та термінах гегелівської філософії. Зокрема, такий методологічний прийом застосовує Станіслав Бондар, розглядаючи проблему «людина — історія — час» в «Ізборнику» 1073 року, коли зміна Старого завіту Новим трактується як зняття попереднього стану світу й людства, а постісторична перспектива постає як заперечення заперечення [Бондарь, 1987: с. 83].

Беручи до уваги зовнішньоідеологічні чинники у розробці даної тематики, стає зрозумілим і значний інтерес до такої, здавалося б, суто внутрішньонаукової проблеми, як зв'язок давньоруського періоду з наступними етапами розвитку історії української філософії. Чимало дослідників зосереджуються на цьому питанні і присвячують статті розгляду киеворуських традицій, зокрема у тлумаченні окремих проблем діячами Києво-Могилянської академії [Захара, 1982; Кашуба, 1983; Стратій, 1983]. Я.Стратій констатує, що продовженням давньоруської традиції слід вважати орієнтацію братських шкіл XVI ст. на греко-візантійську культуру, яка стала основою збереження самобутньої національної культури та незалежності,

зокрема в боротьбі проти насадження польсько-латинської вченості [Исторические, 1984: с. 124]. М.Рогович вважає, що, наприклад, вчення про «сваволю» людини, присутнє у філософських творах епохи Київської Русі, стало ідейною основою, на якій зароджувались і розвивались вільнодумно-реформаційні та «єретичні» рухи XIV—XVI ст. [Рогович, 1982: с. 67]. На думку Івана Паславського, пантеїстична традиція, започаткована на ґрунті наївно-пантеїстичних уявлень та засвоєння візантійського неоплатонізму в давньоруську добу, згодом досягла найвишого розвитку у філософській системі Г.С. Сковороди [Паславський, 1982: с. 103]. В.Горський, аналізуючи «Слово про Закон і Благодать» Іларіона, зауважує, що воно було прообразом для усієї подальшої вітчизняної традиції щонайменше до XVII ст. [Горский, 1987: с. 39].

Варто відзначити роль окремих дослідників у розробці давньоруської історико-філософської проблематики в цей період. Так, натхненником, організатором та найбільш авторитетним фахівцем із зазначених питань був, безперечно, Вілен Горський. Активно долучилася до вивчення давньоруської культури, зокрема фольклору, Ада Бичко, а поодинокі статті, присвячені цим проблемам, є в Ігоря та Богдана Бичків, тому тут можна казати про династію дослідників, яка активно включилася в опрацювання нової тематики. Серед активних молодих дослідників того часу, які повністю присвятили себе цій проблематиці, варто передусім назвати Станіслава Бондаря, важливий внесок у її розвиток за радянської доби зробило ціле покоління фахівців, які займалися як киеворуською проблематикою, так і її зв'язками з наступними періодами історії української філософії (Т. Голіченко, М. Кашуба, І. Паславський, Н. Пікулик, Я. Стратій).

Порівняння з роботами білоруських колег демонструє, що історико-філософські дослідження Київської Русі в Білорусі також починають активно розвиватися у 80-х роках XX ст. зусиллями таких дослідників, як А. Майхрович, В.К онон, О. Клевченя, В. Єворовський, С. Санько, В. Старостенко та ін. Коло тем і проблем перегукується з українськими студіями, так само як і методологічні підходи. Зокрема, давньоруська культурна спадщина визнається основою білоруської культури та філософської традиції. При цьому Білорусь, як і Україна, розглядається як країна між Заходом і Сходом, а також (на чому менше наголошують українські дослідники) між Північчю і Півднем, оскільки безпосереднім продовженням білоруської історико-культурної та історико-філософської традиції вважається доба Великого князівства Литовського. Важливо відзначити, що Білорусь мала власну традицію літописання, започатковану у Полоцьку, та власних святих (Фросину Полоцьку, Кирила Туровського), які були видатними людьми того часу, тому тематично дослідження білоруських науковців тяжіють саме до їхніх життя і творів. У межах киеворуських студій останні також досліджували автентичний білоруський фольклор та міфологію з

метою реконструювати світоглядні уявлення середньовічної Білорусі. Ці студії після 1990 року стануть основою для подальших новітніх розвідок із засвоєння білоруською філософською думкою схоластики, для студій білоруської національної та політичної самосвідомості, і навіть для осмислення сучасних суспільно-культурних проблем, як це видно на прикладі видання «Історії філософської та суспільно-політичної думки Білорусі», том I «Епоха Середньовіччя» [Гісторыя, 2008].

Отже, радянські історико-філософські дослідження Київської Русі, йдучи в руслі тенденцій того часу та будучи породженими суспільним запитом конкретного періоду, мали свої особливості та логіку внутрішнього розвитку, відмінні від досліджень доби незалежності. Завдяки цим студіям значно розширилося уявлення про предмет дослідження історії філософії України та було обґрунтовано уявлення про тяглість вітчизняної філософської традиції, легітимізувалося залучення науковцями середньовічних релігійних текстів, а їх інтердисциплінарний характер як найбільш адекватний спосіб осмислення киеворуської культури і філософії як частини культури дав змогу філософам розширити джерельну та методологічну базу власних досліджень і поступово перейти від радянської до пострадянської філософської парадигми. Незважаючи на ідеологічні примуси, радянським історикам філософії вдалось порушити чимало важливих питань дослідження киеворуської філософської культури, розв'язання яких стане основою розвитку цього напрямку за доби незалежності.

ДЖЕРЕЛА

- Бычваров М.Д.* Характер и основные направления взаимосвязи философских культур Древней Руси и Болгарии / М.Д. Бычваров, В.С. Горский // У истоков общности философских культур русского, украинского и болгарского народов: Сб. науч. трудов. — К.: Наукова думка, 1983. — С. 3—19.
- Бычко А.К.* Общность мировоззренческих основ в фольклоре братских славянских народов / А.К. Бычко // У истоков общности философских культур русского, украинского и болгарского народов: Сб. науч. трудов. — К.: Наукова думка, 1983. — С. 19—26.
- Бычко А.К.* Человек в мировоззренческой картине былинного эпоса / А.К. Бычко, И.В. Бычко // Человек и история в средневековой философской мысли русского, украинского и белорусского народов: Сб. науч. трудов. — К.: Наукова думка, 1987. — С. 20—29.
- Бычко А.К.* Народная мудрость Руси: анализ философа / А.К. Бычко. — К.: Вища школа, Изд-во при КГУ, 1988. — 198 с.
- Бондарь С.В.* К пониманию проблемы «человек — история — время» в «Изборнике» 1073 г. (опыт реконструкции на основе фрагмента «О шестом псалме») / С.В. Бондарь // Человек и история в средневековой философской мысли русского, украинского и белорусского народов: Сб. науч. трудов. — К.: Наукова думка, 1987. — С. 69—87.

- Бондарь С.В. Философско-мировоззренческое содержание “Изборников” 1073—1076 годов / С.В. Бондарь / АН УССР, Ин-т философии. — К.: Наукова думка, 1990. — 150 с.
- Гісторыя філасофскай і грамадска-палітычнай думкі Беларусі: У 6 т. — Мінск: Беларуская навука, 2008. — Т. 1. Эпоха Сярэднявечча. — 580 с.
- Голиченко Т.С. О значении культа рода в славянском мифологическом мировоззрении / Т.С. Голиченко // Человек и история в средневековой философской мысли русского, украинского и белорусского народов: Сб. науч. трудов. — К.: Наукова думка, 1987. — С. 12—20.
- Горский В.С. Введение / В.С. Горский // Философская мысль в Киеве: Историко-философский очерк. — К.: Наукова думка, 1982. — С. 5—13.
- Горский В.С. Философская мысль в духовной культуре Киевской Руси / В.С. Горский // Исторические традиции философской культуры народов СССР и современность: Сб. науч. трудов / ред. В.И. Шинкарук. — К.: Наукова думка, 1984. — С. 80—88.
- Горский В.С. Предисловие / В.С. Горский // Человек и история в средневековой философской мысли русского, украинского и белорусского народов: Сб. науч. трудов. — К.: Наукова думка, 1987. — С. 3—4.
- Горский В.С. Образ истории в «Слове о законе и благодати» Илариона / В.С. Горский // Человек и история в средневековой философской мысли русского, украинского и белорусского народов: Сб. науч. трудов. — К.: Наукова думка, 1987. — С. 39—49.
- Горский В.С. Философские идеи в культуре Киевской Руси XI — начала XII в. / В.С. Горский / АН УССР, Ин-т философии. — К.: Наукова думка, 1988. — 212 с.
- Дмитриченко В.С. Хрестоматия по истории общественно-политической и философской мысли народов СССР эпохи феодализма (по XVIII в. включительно) / В.С. Дмитриченко. — К., 1959. — 402 с.
- Дмитриченко В.С. Нариси з історії суспільно-політичної та філософської думки народів СРСР доби феодалізму (VII—XVIII ст. включно) / В.С. Дмитриченко. — К.: Вид-во Київського ун-ту, 1961. — 160 с.
- Захара І.С. Історія Київської Русі в оцінці діячів Києво-Могилянської академії / І.С. Захара // Київська Русь: культура, традиції: Зб. наук. праць / Відп. ред. Я.Д. Ісаєвич. — К.: Наукова думка, 1982. — С. 89—92.
- Исторические традиции философской культуры народов СССР и современность: Сб. науч. трудов / ред. В.И. Шинкарук. — К.: Наукова думка, 1984. — 360 с.
- Кашуба М.В. Учение о «самовластии» человека в Шестодневе Иоанна, экзарха Болгарского и его традиции в Киево-Могилянской академии / М.В. Кашуба // У истоков общности философских культур русского, украинского и болгарского народов: Сб. науч. трудов. — К.: Наукова думка, 1983. — С. 127—137.
- Київська Русь: культура, традиції: Зб. наук. праць / Відп. ред. Я.Д. Ісаєвич. — К.: Наукова думка, 1982. — 152 с.
- Малахов В.А. Слово и безмолвие в древнерусской культуре (к проблеме типологии) / В.А. Малахов, Т.А. Чайка // Человек и история в средневековой философской мысли русского, украинского и белорусского народов: Сб. науч. трудов. — К.: Наукова думка, 1987. — С. 98—111.
- Паславський І.В. Кирило-Транквіліон Ставровецький і філософські традиції Київської Русі / І.В. Паславський // Київська Русь: культура, традиції: Зб. наук. праць / Відп. ред. Я.Д. Ісаєвич. — К.: Наукова думка, 1982. — С. 92—102.

- Пікулик Н.Ф.* Проблеми моралі в літературних пам'ятках Київської Русі / Н.Ф. Пікулик // Київська Русь: культура, традиції: Зб.наук.праць / Відп. ред. Я.Д. Ісаєвич. — К.: Наукова думка, 1982. — С. 70—83.
- Рогович М.Д.* Філософські джерела епохи Київської Русі / М.Д.Рогович // Київська Русь: культура, традиції: Зб.наук.праць / Відп. ред. Я.Д. Ісаєвич. — К.: Наукова думка, 1982. — С. 59—70.
- Стратий Я.М.* Естественнонаучные представления древней Руси и Болгарии и их место в истории отечественной натурфилософии / Я.М. Стратий // У истоков общности философских культур русского, украинского и болгарского народов: Сб.науч.трудов. — К.: Наукова думка, 1983. — С. 103—127.
- Стратий Я.М.* Проблема человека и мира в «Шестодневе» Иоанна Экзарха Болгарского и «Поучении» Владимира Мономаха / Я.М. Стратий // Человек и история в средневековой философской мысли русского, украинского и белорусского народов: Сб.науч.трудов. — К.: Наукова думка, 1987. — С. 87—97.
- Чмыхов Н.А.* Истоки представлений об универсальном начале в мировоззрении древних славян / Н.А. Чмыхов // Человек и история в средневековой философской мысли русского, украинского и белорусского народов: Сб.науч.трудов. — К.: Наукова думка, 1987. — С. 5—12.

Олена Вдовина — кандидат філософських наук, на момент написання статті — науковий співробітник відділу історії філософії України Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України. Сфера наукових інтересів — історія філософії України, історико-філософська медієвістика.
